

Dr.hist. Gints Apals

Diplomāti, trimda un vara

Mūsdienu priekšstati par piecām okupācijas desmitgadēm ietver divas paralēlas dimensijas – notikumus Latvijā un norises ārzemēs. Šo laiku raksturo jēdzieni “okupētā Latvija” (arvien biežāk gan “Padomju Latvija”) un “trimda”. Tieši “trimda” ilgstoši bija centrālais jēdziens latviešu pašidentifikācijai svešā vidē. Tas atspoguļo cilvēku attiecības ar zaudēto dzimteni. Realitāte saplūst ar neskaidriem idealizētiem priekšstatiem par pagājušo laiku, kas varētu kādreiz nākt atpakaļ, ja paši trimdinieki glabās uzticību kopienas vērtībām. Tāpēc daudziem trimda joprojām šķiet cēlas traģikas un upurēšanās papildīts stāvoklis, kas pozitīvi raksturo ikvienu trimdinieku.

Nav nejauši, ka šī jēdziena lietojums latviešu preses izdevumos ārzemēs sasniedza lielāko intensitāti 20. gadsimta 50. gadu pirmajā pusē (kad zuda cerības uz drīzu Latvijas atbrīvošanu) un 80.-90. gadu mijā (kad politiskās pārmaiņas no jauna izvirzīja jautājumu par attiecībām ar dzimteni). Priekšstats par trimdu vienmēr ietvēra ideju par atgriešanos. Šī doma turpināja pastāvēt neatkarīgi no cilvēku patiesajiem nodomiem un iespējām. Tāds skatījums vēl vairāk nostiprinājās līdz ar valsts neatkarības atjaunošanu. Juristi Egils Levits un Ilze Cipule 1990. gada 3. septembrī dokumentā “Latvijas pilsonība – problēma un iespējamais risinājums Latvijas 1919. gada pavalstniecības likuma pielietošanā” piedāvāja definīciju, ka trimda ir “latviešu sabiedrība, kas pēc Latvijas okupācijas 1940. gadā izveidojās rietumos. Tā ir starpvalstiski organizēta ar politisku mērķi, palīdzēt atjaunot Latvijas valsti.”

Var secināt, ka trimda ir organizēta un politiski motivēta etniska kopiena. Pilsonības dimensija paliek ārpusē. Definīcijā neietilpst apolītiski latvieši vai citu tautību bijušie Latvijas pavalstnieki. Šīs problēmas ļautu pārvarēt biežāks eksila un diasporas jēdzienu lietojums. Par to liecina labi zināms fakts – Latvijas diplomātiskais dienests un sūtniecības ārzemēs nebija trimda, bet valsts struktūras, kas ierobežotā apmērā turpināja darbu. Savukārt diasporas organizāciju pamats bija etniskā identitāte un deklaratīvs atbalsts Latvijas brīvībai bez konkrēta priekšstata par atbrīvotās zemes un atjaunotās valsts uzbūvi.

Trimda kā Latvijas politika

Pretēji mūsdienās izplatītajam priekšstatam, trimda nekad nebija homogēna. Dažādi grupējumi cīnījās par varu un tiesībām pārstāvēt ne tikai trimdas kopienu, bet arī zaudēto dzimteni, valsti un tautu. Politisko darbu sākotnēji uzņēmās indivīdi un struktūras, kas savu leģitimitāti balstīja pirmskara un kara laika situācijā. To statuss izrietēja no norisēm Latvijas teritorijā un Latvijas sabiedrībā, nevis ārzemēs. Politiskās darbības pamats bija agrākās institūcijas, partijas un militārās struktūras. Šādā ziņā robežšķirtne bija nevis 1940. gada padomju okupācija, bet atšķirtība no dzimtenes, kas radās 1944.-1945. gadā.

Tādēļ būtu lietderīgi lietot jēdzienu “eksils”, apzīmējot ar to agrāk noritējušo procesu turpinājumu citā vidē un apstākļos. Jau bēgļu nometnēs Vācijā veidojās noslēgtas kopienas, kas atražoja agrākos priekšstatus par Latviju gan politiski, gan kultūras un izglītības jomā. Cilvēku

rīcību noteica vecā identitāte, mijiedarbība ar jauno vidi bija maza. Tas izpaudās arī Latvijas pārstāvniecības struktūru darbībā pirmajos pēckara gados.

Līdz 1945. gada septembrim Vācijā turpināja darboties Latvijas Nacionālā komiteja (LNK). Tās izcelsme bija saistīta ar nacistu okupācijas periodā radīto Zemes pašpārvaldi, kā arī mēģinājumu 1945. gada maijā Liepājā izveidot Latvijas Tautas padomi un iecelt Pagaidu valdību leģiona pulkveža Roberta Oša vadībā.

Pēc padomju okupācijas režīma atgriešanās Latvijā savu darbību ārzemēs atjaunoja Latvijas Centrālā padome (LCP). Tikai 1948. gadā radās plašāka pārstāvniecības struktūra - Latviešu Nacionālā padome (LNP). Tā pārstāvēja Latvijas intereses ANO konferencēs Parīzē un Eiropas Padomes sanāksmēs Strasbūrā. LNP dominēja 3 apvienības – LCP, Latviešu centrālā padome Vācijā (LCPV) un Daugavas Vanagi (DV).¹

Politisko lojalitāšu ziņā šīs apvienības pārstāvēja atšķirīgus sabiedrības slāņus:

- LCP radīja parlamentārā posma politiku, kas smēla legitimitāti no pēdējo Saeimas vēlēšanu rezultātiem un 1922. gada Satversmes normām. LCP centās sevi pozicionēt kā Latvijas valsts varas turpinājumu.
- LCPV tika veidota 1945. gadā Vācijā noturētu netiešu vēlēšanu rezultātā. Tā pārstāvēja latviešu bēgļus Rietumeiropā. Priekšplānā izvirzījās autoritārā režīma un vācu okupācijas posma politiku, kas veidoja LCPV izpildorgānu - Latviešu Centrālo komiteju (LCK).
- DV apvienoja leģionārus un viņu militāros līderus, kas sevi atkārtoti leģitimēja organizācijas vadības vēlēšanās. Lai gan DV tika dibināta kā “karā cietušo latviešu un viņu ģimenes locekļu kulturālās un saimnieciskās aprūpes biedrība”, tā izvirzīja politiskus mērķus un vismaz pirmajos gados uzskatīja sevi par militāru rezervi Latvijas atbrīvošanai jauna kara gadījumā.

Šo grupu attiecības ietekmēja Latvijā iegūtā pieredze un neatrisinātās pretrunas, kas tika pārnestas uz ārzemēm. LCP nespēja nodrošināt latviešu bēgļu pakļaušanos Latvijas parlamentārā posma politikai un Satversmes normām. Pēc 1931. gada vēlēšanām Latvijā bija nomainījušies vairāki politiskie režīmi un radušās jaunas līderu grupas ar savu atbalsta bāzi. Turklāt pēc bēgļu izceļošanas no Eiropas uz citām pasaules daļām LCP un LNP platformas zaudēja nozīmi. Kļuva nepieciešami jauni politiskās pārstāvniecības mehānismi.

Trimdas kopiena strukturāli atšķīrās no pirmskara Latvijas sabiedrības. Bēgļu nometnēs Vācijā strādnieki bija tikai 3%, bet 15% bija zemnieki un 82% - pilsētu vidusslāņu vai inteliģences pārstāvji. Kā rakstīja sociāldemokrāts Bruno Kalniņš, “politiskā ziņā šo aprindu lielais vairums bija Ulmaņa diktatūras piekritēji un vācu okupācijas iestāžu darbinieki (..) mantīgās šķiras un Ulmaņa režīma piekritēju lielais vairums devās bēgļu gaitās, kamēr strādnieki, jaunsaimnieki un demokrātiskās inteliģences vairums palika dzimtenē.”² Kopainu nemainīja tas, ka leģionāru vidē bija citas proporcijas.

¹ I. Veigners. Latvieši ārzemēs. Rīga : Latvijas Enciklopēdija, 1993. 245.-246.lpp.

² B. Kalniņš. Latvijas sociāldemokrātijas 50 gadi. Stokholma, LSDSP Ārzemju komiteja, 1956. 301.lpp.

Sūtņu autoritārisms

Tādos apstākļos kā ceturtais spēks uzstājās sūtņis Kārlis Zariņš Londonā, kas atsaucās uz Latvijas *de iure* statusu starptautiskajās tiesībās, Valsts prezidenta Alberta Kvieša dotajām pilnvarām un Kārļa Ulmaņa valdības piešķirtajām ārkārtējām pilnvarām. Latvijas sūtņu un politiķu konference 1946. gada 23. maijā Ženēvā pieņēma rezolūciju par sadarbību ar LCP: “Latvijas Centrālā padome, kas reprezentē pēdējās likumīgi ievēlētās Saeimas vairākumu un kas vācu okupācijas laikā noorganizēja un vadīja pretestības kustību Latvijā, savā darbībā cieši sadarbojas ar Latvijas sūtņiem.”³ Tomēr jau 26. maijā Kārlis Zariņš, Oļģerds Grosvalds un Jūlijs Feldmans parakstīja vienošanos, ka ārkārtējās pilnvaras “uzskatāmas par Latvijas valsts suverēnās varas idejas turpinājumu (..) Sūtņi sadarbojas (..) ar visām latviešu patriotiskajām organizācijām un sabiedriskiem un nacionālās kustības darbiniekiem kā dzimtenē, tā trimdā.” Šo vienošanos gan neparakstīja Edgars Krieviņš un Vilis Šūmanis.

Jautājums par Latvijas valsts interešu pārstāvēniecību bija aktuāls arī turpmāk. 1950. gada Londonā Kārlis Zariņš sniedza kategorisku deklarāciju, ka “Saeimas darbība tikusi pārtraukta 1934. gadā; pēc tam iestājās jauns posms, kuru visas pasaules valstis ir atzinušas (..) Kamēr Rietumu demokrātijas atzīst 1934. gada režīma ieceltos sūtņus un nav viņu atzīta neviena cita eksila valdība, sūtņi Zariņš attīsta savu darbību uz Latvijas valdības 1940. gada 17. maija ārkārtējo pilnvaru pamata (..) Jautājums par 1922. gada Satversmes spēkā esamību vai neesamību trimdā nav aktuāls.”

Kārļa Zariņa pieeju vismaz daļēji noteica LCP acīmredzamā nespēja kļūt par vispārēji atzītu Latvijas valsts varas turpinājumu. Tomēr viņa nostāju nevar piedēvēt visiem Latvijas diplomātiem ārzemēs. Attieksme pret valdības 1940. gada 17. maijā ārkārtējām pilnvarām bija dažāda. Miķelis Valters apšaubīja šī dokumenta juridisko nozīmi un uzskatīja pilnvaras par neesošām, tāpat kā Kārļa Ulmaņa režīmu par nelikumīgu “iekšējo okupāciju.”

Vilis Šūmanis jau 1946. gadā rakstīja Zariņam par “vajadzību atjaunot tautas pārstāvēniecību un valsts aparāta virsvadību.” Balstoties uz atziņu, ka “bijušās Saeimas frakcijas vairs neatspoguļo pilnīgi latvju tautas tagadējo noskaņojumu”, viņš apstrīdēja LCP pretenzijas uz valsts varas nesējas lomu un rosināja veidot jaunu tautas pārstāvēniecību, kam sūtņi pakļautos. To veidotu piecas delegātu grupas: bijušo Saeimas frakciju pārstāvji; “bēgļu vispārējās vēlēšanās” izvirzītas centrālās organizācijas; baznīcas, augstskolu, tiesu un Sarkanā krusta pārstāvji; pretošanās kustības un karavīru organizāciju pārstāvji; bijušo Latvijas valdību locekļi.

Vienlaikus Šūmanis norādīja uz sūtņa Zariņa nepietiekamo leģitimitāti: “ir neticami, ka pēc 22 gadus ilgas patstāvības (..) mūsu valsts aparāts būtu tā sabrucis un noārdīts, ka no tā palikušas pāri vienīgi divas pusoficiāli atzītas personas.”⁴ Katrā sarunā ar ārzemniekiem un arī mūsu bēgļiem (..) ļaudis vaicā, vai un kur mums esot eksilvaldība (..) Gādājiet par to, lai Jums uzticētās pilnvaras neieietu Latvijas vēsturē ar iemidzināšanas zāļu slavu.”

³ Šeit un turpmāk bez atsevišķām atsaucēm citēti dokumenti, kas atrodas Latvijas Valsts vēstures arhīva 293. fondā (sūtņniecība Vašingtonā) un 295. fondā (sūtņniecība Londonā), kā arī Latvijas Valsts arhīva 2263. fondā (Kārļa Zariņa dokumenti).

⁴ Ar to domāti sūtņi Kārlis Zariņš (Londonā) un Alfrēds Bīlmanis (Vašingtonā).

Tāda tautas pārstāvniecība nekad netapa. Šo realitāti noteica Latvijā neatrisinātās pretrunas un latviešu bēgļu izklišana pasaulē, kā arī sūtņa Zariņa enerģiskā pretestība un turēšanās pie ārkārtējo pilnvaru mandāta. Lai gan privātā sarakstē viņš atzina, ka pilnvaru atzīšana ir tīri politisks lēmums, kas atkarīgs no ASV un Lielbritānijas labās gribas, oficiāli tika lietoti jēdzieni “Latvijas nacionālās valdības pilnvarnieks” vai “Latvijas valdības ārkārtējo pilnvaru nesējs.” Autoritārajam režīmam lojālajās aprindās nostiprinājās priekšstats, ka tieši tās nodrošina valsts kontinuitāti. Vēl 1963. gadā Arnolds Spekke rakstīja, ka “daudzās galvās “ārkārtējo pilnvaru institūts” (..) zaļo un zied, lai gan es savā uzrunā tautiešiem dzimtenē (..) skaidri un gaiši pateicu, ka Zariņa personīgās pilnvaras ir aizgājušas kapā līdz ar nelaiķi.”

Lielvalstu interešu imperatīvs

Zināmā mērā Kārļa Zariņa nostāju pamatoja adekvāta analīze par Lielbritānijas un ASV attieksmi pret Baltijas valstu jautājumu starptautiskajās attiecībās pēc Otrā pasaules kara. Šādu situācijas izpratni apstiprina Zariņa 1956. gada vēstulē Spekkem paustā atziņa, ka britu Ārlietu ministrija “vairākkārt ir teikusi, (ka) 15. maija notikums bija viens politisks akts, ko (..) latvju tauta ar labpatiku uzņēmusi. Pie šīs atzīšanas angļi paliekot. Neesot viņiem nekādas vajadzības pētīt mūsu Satversmes pantus (..) Par Satversmi un Prezidentu diskutēsim, kad atgriezīsimies dzimtenē.”

Tomēr viņa noraidošā attieksme pret centieniem radīt eksila valdību, atsaucoties uz britu diplomātu kara laikā pausto negatīvo nostāju, puda fundamentālu neizpratni par to, ka 50. gados starptautiskā situācija bija radikāli mainījusies. Rietumu pasaules smaguma centrs bija pārvietojies uz ASV, attiecības ar PSRS kļuvušas naidīgas, bet attieksme pret Austrumeiropas bēgļu politiskajām aktivitātēm – labvēlīga.

Sūtņa pieeju noteica arī personiskas ambīcijas saglabāt absolūtu neatkarību no sabiedrisko organizāciju kontroles un imunitāti pret jebkādu kritiku. To publiski puda, piemēram, LCP prezidija loceklis Ādolfs Šilde: “No mūsu diplomātiem var vairāk prasīt. Ar konvencionālo diplomātiju nepietiek (..) brīvajā pasaulē atrodas ap 20 labi atalgoti sūtniecību darbinieki, kas dara maz.”⁵ Tomēr Zariņa nostāja nemainījās. Būdam gandrīz 80 gadus vecs un apzinādamies savu pilnvaru atkarību no politiskās konjunktūras Londonā vai Vašingtonā, sūtnis konsekventi atteicās atzīt sabiedrisko organizāciju lomu tautas un valsts starptautiskā pārstāvniecībā.

Tādas organizācijas strauji veidojās 50. gados, joprojām pamatojot savu leģitimitāti ar to līderu pirmskara vai kara laika statusu:

- Komiteja Latvijas brīvībai (KLB), dibināta 1951. gadā Ņujorkā;
- Latvijas Atjaunošanas komitejas Eiropas centrs (LAK EC), dibināts 1951. gadā Londonā;
- Latviešu delegācija Apspiesto Eiropas tautu asamblejā (ACEN), dibināta 1954. gadā Ņujorkā;
- Latvijas Centrālā padome Eiropā (LCPE), izveidota 1956. gadā Stokholmā, apvienojot atsevišķās LCP grupas, kas darbojās Vācijā un Zviedrijā kopš 1945. gada.

⁵ Laiks Nr. 878, 1958. gada 24. septembris. Nr. 878.

Šo struktūru nozīmi noteica Aukstā kara realitāte – ASV valdības centieni izmantot Austrumeiropas eksilpolitiķus savas ārpolitikas sekmēšanai. To 50. gados raksturoja pāreja no prezidenta Harija Trumena īstenotās komunisma ierobežošanas politikas uz prezidenta Dvaita Eizenhauera izsludināto atbrīvošanas politiku. Starptautiski prominenta amerikāņu antikomunisma platforma bija Apspiesto Eiropas tautu asambleja (*Assembly of Captive European Nations*, ACEN), kas sevi pozicionēja kā alternatīvu ANO. Šī starptautiskā organizācija, ko veidoja Albānijas, Bulgārijas, Čehoslovākijas, Igaunijas, Latvijas, Lietuvas, Polijas, Rumānijas un Ungārijas eksilpolitiķi, darbojās no 1954. līdz 1972. gadam gan ASV, gan Rietumeiropā.

Savukārt KLB darbojās Brīvās Eiropas komitejas (*National Committee for a Free Europe*, vēlāk *Free Europe Committee*, FEC) paspārnē. Tā bija ASV Centrālās Izlūkošanas pārvaldes radīta piesegorganizācija, kas pastāvēja no 1949. līdz 1972. gadam, apvienojot ASV antikomunistiskos sabiedriskos darbiniekus un Austrumeiropas eksilpolitiķus. Komiteja nodarbojās ar kontrpropagandu, radīja un uzturēja raidītāju “Radio Brīvā Eiropa”. Gan FEC, gan ACEN saņēma devīgu finansējumu no ASV valdības pa speciālo dienestu un Valsts departamenta kanāliem. Arī KLB vadošās personas bija ASV valdības pilnīgi vai daļēji algoti darbinieki, nevis autonomi latviešu organizāciju pārstāvji.

Lai gan Kārlim Zariņam nomināli piederēja tiesības iecelt KLB un ACEN delegācijas locekļus, viņa faktiskās iespējas kontrolēt šo struktūru darbību bija ierobežotas. Būtu maldinoši minēt organizāciju aktivitātēm pretstatīt visu Latvijas diplomātisko dienestu. ACEN delegācijā iekļāvās Kārlim Zariņam pakļautie diplomāti Oļģerds Grosvalds un Roberts Liepiņš, kā arī bijušais diplomāts Vilis Māsēns, kurš ilgstoši pildīja ACEN prezidenta pienākumus. Piedalīties gribēja arī sūtnis Pēteris Oliņš, konsulārie darbinieki Oļģerts Rozītis un Emīls Zelmenis, taču Zariņš izmantoja savu ietekmi, lai to nepieļautu.

Kārļa Zariņa un Arnolda Spekkes opozīcija ACEN latviešu delegācijai un Viļa Māsēna darbībai bija ne vien nesekmīga, bet arī kaitīga. Viņa amats ļāva uzturēt kontaktus ar dažādu valstu valdības iestādēm un starptautiskām organizācijām, sekmējot ACEN kopējās un Latvijas atsevišķās intereses. Būtiski, ka ACEN pārstāvji varēja piedalīties Eiropas Padomes Parlamentārās asamblejas sanāksmēs Strasbūrā kā novērotāji. Rezultātā Baltijas valstu okupācijas un aneksijas jautājums tika aktualizēts, un asambleja 1960. gadā pieņēma Baltijas valstīm labvēlīgu rezolūciju. Pat negācijas pārņemtais Spekke sarakstē ar Zariņu 1956. gadā atzina, ka Māsēns “kā ACEN priekšnieks iet Valsts departamentā stipri pāri manai galvai (..) viņa ziņojumus noklausās parasti 5-6 kungi kopā. Ko es tur lai daru?” Tas krasi kontrastēja ar abu sūtņu ierobežotajām iespējām. Viņu vienīgie kontakti bija rezidences valsts ārlietu resors (parasti zemā līmenī) un baltiešu kolēģi.

Eksila valdība

50. gados bijušo Latvijas politiķu diskusijās par turpmāko darbību Rietumu valstīs ļoti nozīmīgs kļuva jautājums par trimdas valdības veidošanu. Vēstulē Arnoldam Spekkem 1956. gada 1. aprīlī Ādolfis Klīve apgalvoja, ka “Eksila valdības nodibināšanu ļoti kategoriski prasīja Brīvās Eiropas komiteja (..) visas apspiestās nācijas, izņemto latviešus, savas valdības ir nodibinājušas (..) Ja valdība būtu nodibināta, tā neizbēgami sāktu rīkoties ne tikai Latvijas atbrīvošanas jautājumos, bet arī sūtniecības kontroles un pārveidošanas lietās.”

Nedaudz citādi situāciju raksturoja Anatols Dinbergs: “par kādu eksila valdību runa nebija, bet gan par plašāku reprezentatīvu latviešu grupu (..) sevišķu uzsvāru arvienu lika uz sociāldemokrātu piesaistīšanu.” Lai gan ārzemēs darbību turpināja vairākas Latvijas politiskās partijas, sociāldemokrātu (LSDSP) stāvoklis bija īpašs. Lai gan LSDSP koporganizācija trimdā bija neliela, tās vadība atradās neitrālajā Zviedrijā. 1953. gadā partija tika uzņemta Sociālistiskajā internacionālē un ieguva pieeju ne tikai Zviedrijas, bet arī citu Eiropas valstu kreiso spēku vadībai. LSDSP pārstāvju pievienošanās Amerikā izveidotai latviešu pārstāvniecības struktūrai ASV valdības iestādēm dotu pilnīgu kontroli pār trimdas politiskajām aktivitātēm starptautiskā līmenī.

Taču visu politisko spektru aptveroša pārstāvniecības struktūra nekad netika izveidota, lielā mērā pateicoties Kārļa Zariņa un Arnolda Spekkes pretestība sadarbībai ar sabiedriskām organizācijām un politiskām partijām, ko pamatoja viņu savstarpējā sarakstē 1958. gadā izteiktais pieņēmums “mēs esam mūsu valsts suverēnās varas nesēji, viņi pārstāv privātas biedrības.”

Tas gan nenozīmē, ka Kārlis Zariņš principiāli iebilda pret valdības veidošanu. 1953. gadā sūtniecībā Londonā tapa dokuments “Lēmumi par Latvijas jaunuzbūvi”⁶, kas definēja pagaidu valdības veidošanas principus. To parakstīja Zariņš, padomju aģents Jānis Klimkāns (kas uzdevās par Latvijas pretošanās kustības pārstāvi un izmantoja pseidonīmu Leons Blumbergs), bijušais Finanšu ministrijas departamenta direktors un Zemes pašpārvaldes finanšu ģenerāldirektors Jānis Skujevics, kā arī britu speciālo dienestu darbinieks Rūdolfs Silarājs.

Londonas sūtniecības arhīvā saglabājušies dokumenti liecina, ka jau 1952. gadā pēc Zariņa rīkojuma diplomāti sāka vākt informāciju par dažādu Eiropas valstu likumdošanu pēckara posmā, nolūkā izmantot šo pieredzi atbrīvotas Latvijas saimnieciskās politikas veidošanā. Līdz pat 1956. gadam Skujevics turpināja apkopot informāciju par vācu okupācijas varas Latvijai nodarītajiem ekonomiskajiem zaudējumiem. Var secināt, ka sūtniecībā Londonā notika aktīva gatavošanās valsts pārvaldes aparāta atjaunošanai. Tika plānota varas struktūra, kas vismaz sākotnēji atbilstu Ulmaņa autoritārā režīma principiem. Tālāk šī iniciatīva gan negāja. Jādomā, tas notika sakarā ar Klimkāna atmakošanu un britu speciālo operāciju pārtraukšanu Baltijas valstīs.

Kārlim Zariņam varēja būt pieņemama valdība, ko Latvijas teritorijā radītu pretošanās kustība, ja vien tās pamatprincipus noteiktu viņš pats. Daļēji tāda pieeja bija pamatota. Eksila valdība parasti ir savas zemes teritorijā veidota struktūra, kas turpina darbu ārzemēs ar attiecīgās ārvalsts piekrišanu. Ne bijušais Kārļa Ulmaņa ministru kabinets, ne LCP, ne LNK aprindas tādu valdību nekad neizveidoja. Ārvalstīs radītas eksila valdības starptautiska atzīšana tiešām būtu problemātiska. Tomēr tai būtu autoritāte latviešu bēgļu kopienās un iespējas ietekmēt vai kontrolēt sūtniecību darbību, ko Kārlis Zariņš noteikti nevēlējās.

⁶ Šī dokumenta kopija glabājas privātā arhīvā, tās autentiskumu pārbaudīt nav iespējams.

Tautas interešu pārstāvība

Tautas politiskās pārstāvniecības tapšanai ārzemēs pastāvēja divas alternatīvas. Pirmkārt, profesionālo politiķu grupu darbība. Otrkārt, dažādās zemēs izveidoto sabiedrisko organizāciju apvienošana. Pirmo ceļu labi raksturo eksila jēdziens, otro – diasporas vārds. Ilgākā laika posmā realizējās diasporas alternatīva. To noteica apstākļu maiņa - pasaulē izkaisītās latviešu kopienas strauji zaudēja juridisko saikni ar Latvijas valsti, pieņemot citu valstu pilsonību. Ātri saruka to cilvēku skaits, kurus nomināli varēja pārstāvēt Latvijas diplomāti un politiķi. Paradoksāli, taču tieši mītnes zemes pilsonība latviešu organizācijām ļāva darboties jaunā, daudz efektīvākā veidā. No Latvijas pārmantotās pretrunas palika pagātnē.

1955. gadā Pētera Lejiņa vadītā Amerikas Latviešu apvienība (ALA) sadarbībā ar Austrālijas un Jaunzēlandes, Kanādas un Rietumeiropas centrālajām organizācijām izveidoja Brīvās Pasaules Latviešu apvienību (BPLA, vēlāk – PBLA). Latvijas politiskās partijas, kas turpināja darbu ārzemēs, tajā bija pārstāvētas tikai netieši. Tomēr līdz pat 70. gadiem pastāvēja noteikts funkciju dalījums – diasporas organizācijas uzņēmās kultūras un izglītības, kā arī sociālās palīdzības darba koordināciju. Turpretim KLB un ACEN latviešu delegācija pārstāvēja tautu politiski un starptautiski.

Laika gaitā diplomātu un eksilpolitiķu nozīme neizbēgami mazinājās. Ar Kārļa Zariņa nāvi 1963. gadā diplomātiskajā dienestā iestājās haoss. Arnolds Spekke nespēja pildīt tā vadītāja funkcijas pat nomināli. Diplomātu konferences netika noturētas no 1964. gada līdz 1971. gadam, kad par dienesta jauno “šefu” tika atzīts Anatols Dinbergs. Taču arī pēc tam mērķtiecīgas darbības nebija. Sanāksmes nenotika katru gadu. Komunikācija starp Dinbergu un citiem kolēģiem aprobežojās ar dažām vēstulēm gadā, bet sadarbība ar PBLA un ALA bija fragmentāra. Līdz ar to pēc 1963. gada par Latvijas diplomātiskā dienesta pastāvēšanu ārzemes iespējams tikai ar lielām iebildēm.

Līdzsvara maiņa starp eksila politiķu grupām un diasporas organizācijām iezīmējās jau 60. gadu otrajā pusē ar lobija struktūras Baltiešu aicinājums Apvienotajām nācijām (*Baltic Appeal to the United Nations*, BATUN) izveidošanu ASV 1966. gadā. Tā strādāja ar ANO – starptautisko organizāciju, kuras leģitimitāti ACEN faktiski apstrīdēja. Taču lūzums iestājās gandrīz desmit gadus vēlāk, kad Pasaules Baltiešu apvienība (*World Baltic Conference*, globāla baltiešu interešu pārstāvniecības struktūra, kuru 1972. gadā Ņujorkā izveidoja PBLA kopā ar Igaunu Pasaules padomi un Augstāko Komiteju Lietuvas atbrīvošanai) sāka aktīvus centienus ietekmēt Helsinku procesu, balstoties uz ASV valdības labvēlību. Latvijas diplomāti no šīm aktivitātēm norobežojās.

Līdz ar starptautiskā saspīlējuma atslābumu Austrumeiropas eksilpolitiķi vairs nebija nozīmīgi ASV centieniem. 1972. gadā Amerikas valdība beidza finansēt FEC un ACEN, līdz ar to KLB bija spiesta nodot savas politiskās funkcijas PBLA. Tieši ar šo brīdi iespējams runāt par pāreju no eksila posma uz diasporas periodu. PBLA kļuva par galveno latviešu tautas interešu pārstāvi starptautiskajā politikā. Auga PBLA darbības efektivitāte. 1972. gadā Ņujorkā tās valdes locekļi no dažādiem kontinentiem pirmo reizi tikās klātienē. PBLA politiskajā retorikā mainījās akcenti. Priekšplāna iznāca tautu pašnoteikšanās tiesību un cilvēktiesību tēmas savienojumā ar

aktīvu rusifikācijas un sovetizācijas kritiku. Par Latvijas okupācijas un aneksijas seku novēršanu tika atgādināts, taču kopumā tas bija sekundārs motīvs.

PBLA un citu diasporas organizāciju darbības augošo efektivitāti noteica mītnes zemes pilsonība un cieša sadarbība ar to valdībām. Latviešu organizāciju vadītāji starptautiskajā līmenī neuzstājās kā Latvijas pilsoņi vai valsts pārstāvji. Priekšplānā nāca jauna līderu paaudze, kuras mandāts izrietēja no cita statusa, izglītības, pieredzes, kontaktiem un iespējām. Diasporas politikā valstiskā dimensija neizbēgami palika latviešu tautas eksistenciālo interešu ēnā. To noteica gan diplomātiskā dienesta neefektivitāte un norobežošanās no trimdas organizācijām, gan diasporas struktūru etniskais raksturs. Sadarbība ar citu tautību Latvijas cilvēkiem bija fragmentāra. It sevišķi vācbaltiešu potenciāls palika neizmantojams.

* * *

Latvijas valsts un tautas pārstāvības mehānismu raksturošanai okupācijas posmā nepalīdz idealizēti priekšstati par vienotu trimdu un Latvijas diplomātiskā dienesta neatlaidīgo cīņu. Demokrātiski leģitīmas Latvijas tautas un valsts pārstāvniecības struktūras okupācijas posmā vienkārši nebija. Tās trūkumu nevarēja kompensēt ne atsaukšanās uz Latvijas valdības dotajām ārkārtējām pilnvarām, ne LCP nosacīti leģitīmās pretenzijas uz valsts varas nesējas lomu. Tomēr 15. maija apvērsuma radītās pretrunas latviešu sabiedrībā mazinājās diezgan strauji, sevišķi pēc latviešu bēgļu vairuma izceļošanas no Eiropas. Trimdas ideoloģija tās izlīdzināja ar pieņēmumu, ka valsts bojāejā vainojami vienīgi padomju okupanti, bet diskusijas par neatkarīgās Latvijas politiku kļūdām un bezdarbību nenāks par labu valsts atbrīvošanai un latviešu tautas interesēm.

Ulmaņa režīma piekritēju un viņu pretinieku viedokļi par atjaunotas valsts politisko iekārtu sāka tuvināties jau Otrā pasaules kara beigu posmā. Trimdas gados domstarpības mazinājās vēl vairāk. Veidojās konsenss, ka 1922. gada modelis nemainītā veidā nav atjaunojams. LCP aprindas (ieskaitot sociāldemokrātus) atzina, ka tūlīt pēc Satversmes darbības atjaunošanas tajā nepieciešams veikt būtiskas izmaiņas. Savukārt sūtņi un Ulmaņa režīmam simpatizējošie turējās pie viedokļa, ka brīvā valstī tauta no jauna lems par tās politisko iekārtu.

Priekšplānā izvirzījās jauna problēma – saikne ar okupēto Latviju. Daļu jaunās paaudzes ietekmēja 60. gadu kreisi liberālā gaisotne Rietumos. Veco eksilpolitiku nespēja sasniegt savus mērķus ar antikomunisma retoriku bija acīmredzama. Personiskas pieredzes trūkums radīja ilūzijas par okupācijas režīma dotajām iespējām. Bez tam, daļa trimdas intelektuāļu iesaistījās padomju drošības dienestu uzsāktajā “kultūras sakaru” procesā. Tomēr viņi vienmēr palika mazākumā diasporas organizācijās, kas līdz pat 80. gadu beigām saglabāja noraidošu attieksmi pret sadarbību ar okupētās Latvijas vēstnešiem. Svarīgi, ka jaunie intelektuāļi nekad neveidoja kopīgu politisku platformu, bet balstīja savu kultūras darbu uz šķietami apolītisku pozitīvismu.

Tas izvirza jautājumu par latviešu nacionālisma raksturu trimdas un okupācijas posmā. Vispārinātais trimdas jēdziens apgrūtina vēsturnieku centienus nošķirt kultūras nacionālisma un politiskā nacionālisma jēdzienus, neļauj raksturot to savstarpējo saikni. Latviešu trimda vispirms būtu jāskata kā etniskais kultūras nacionālisms nosacīti svešā vidē. Šis vārds raksturo emocionālu attieksmi pret realitāti un tāpēc lieliski sasaucas ar amerikāņu sociologa Hansa Kona

(*Hans Kohn*) piedāvāto definīciju “nacionālisms ir prāta stāvoklis.” Ilgstoša dzīve trimdā tiešām var radīt emocionālu stāvokli, kas nekad nebeidzas. Diemžēl vēsturisko procesu analīzei tas palīdz tikpat maz, cik politiskas pārstāvniecības struktūru veidošanai.

Trimdas fenomena izpratnē svarīga arī britu politologa Benedikta Andersona (*Benedict Anderson*) tēze, ka nācija ir “iedomāta kopiena”, kas realitātē nepastāv, jo starp tās locekļiem nav tieša kontakta. Latviešu trimdu veidoja daudzas nelielas kopienas, kas nonāca saziņā vispirms caur kultūras un izglītības aktivitātēm, presi un literatūru latviešu valodā. Kopīgas politiskas pārstāvniecības veidošana bija apgrūtināta, politiskais nacionālisms dzīvoja kultūras nacionālisma ēnā. Turklāt neatkarīgas nacionālas valsts ideāls trimdiniekiem vairāk bija identitātes jautājums nekā konkrēts mērķis, kura īstenošanai nepieciešamas institūcijas, kas leģitīmi pārstāv ikkatru iedomātās kopienas locekli. To pašu gan varētu teikt par Latvijas valsti un vēsturi kopumā.

Kultūras ministrija

Izpildot Latvijas Okupācijas muzeja biedrība (LOMB) un Kultūras ministrijas līdzdarbības līgumu, 2022. gada decembrī Latvijas Okupācijas muzejs (LOM) sagatavoja un publicēja žurnālā “Domuzīme” Dr.hist. Ginta Apala populārzinātnisko rakstu “Varas dalīšana trimdā”. Žurnālā "Domuzīme" raksts publicēts saīsinātā formā ar redakcijas labojumiem.

LOM mājaslapā materiāls ievietots pilnā apjomā ar sākotnējo nosaukumu. Tā tapšanu finansiāli atbalsta Kultūras ministrija. Par saturu atbild LOMB. Sniegtie argumenti balstīti pārbaudāmos faktos, ieskaitot agrāk npublicētus arhīvu materiālus.